Received: 12/05/2024 Revised: 12/24/2024 Accepted: 12/27/2024

การสืบสานประเพณีตั้งธรรมหลวงจากศิลป์สู่ธรรมผ่านการแสดงภาพพระบฏ

The Preservation of the Tradition of Tang Tham Luang through Phra Bot Paintings

ลิปิกร มาแก้ว
Lipikorn Makaew
มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลล้านนา
Rajamangala University of Technology Lanna
Corresponding Author, Email: lipikornart@gmail.com

บทคัดย่อ

ประเพณีตั้งธรรมหลวงเป็นพิธีกรรมสำคัญในวัฒนธรรมล้านนา ซึ่งสะท้อนถึงความศรัทธาในพระพุทธศาสนาและการรักษาขนบธรรมเนียมที่สืบทอดกันมายาวนาน พิธีกรรมนี้มีจุดเด่นที่การเทศน์มหาชาติ โดยเฉพาะเรื่องเวสสันดรชาดก ที่มุ่งปลูกฝังคุณธรรม เช่น การบำเพ็ญทานบารมี ความอดทน และความเมตตา นอกจากนี้ ยังใช้ภาพพระบฏ ซึ่งเป็นจิตรกรรมบนผืนผ้า เป็นสื่อศิลปะในการถ่ายทอดพุทธประวัติ ทศชาติชาดก และหลักธรรมคำสอน ทำให้เข้าใจง่ายและเข้าถึงได้มากขึ้น ภาพพระบฏยังเพิ่มบรรยากาศศักดิ์สิทธิ์ในพิธีกรรม และช่วยสร้างความประทับใจแก่ผู้ร่วมงาน

ความสัมพันธ์ระหว่างประเพณีตั้งธรรมหลวงและชุมชนปรากฏชัดเจนผ่านการมีส่วนร่วมในกิจกรรมต่าง ๆ เช่น การเตรียมสถานที่ การแสดงภาพพระบฏ และการฟังธรรม กิจกรรมเหล่านี้ส่งเสริมความสามัคคีในชุมชนและการถ่ายทอดวัฒนธรรมจากรุ่นสู่รุ่น พิธีกรรมนี้ยังเป็นเวทีที่ชุมชนสามารถรวมตัวเพื่อแสดงความเคารพและสนับสนุนศาสนา

ในยุคปัจจุบัน การนำเทคโนโลยีดิจิทัลมาช่วยเผยแพร่ภาพพระบฏและสาระจากประเพณีตั้งธรรมหลวง ทำให้มรดกทางวัฒนธรรมนี้ยังคงมีชีวิตชีวาและสอดคล้องกับวิถีชีวิตร่วมสมัย การปรับตัวดังกล่าวไม่เพียงช่วยอนุรักษ์ประเพณีเก่าแก่ แต่ยังสร้างแรงบันดาลใจให้คนรุ่นใหม่ได้เรียนรู้คุณค่าของศิลปะ ศาสนา และความสามัคคีในชุมชน

คำสำคัญ: ศิลปกรรม, ประเพณีตั้งธรรมหลวง, ภาพพระบฏ

Abstract

The *Tung Tham Luang* tradition is a significant ritual in Lanna culture, reflecting profound faith in Buddhism and the preservation of long-standing customs. Central to this tradition is the preaching of the *Maha Chat* (Great Birth Story), particularly the *Vessantara Jataka*, which aims to instill virtues such as generosity, patience, and compassion. Moreover, the ritual incorporates *phra bot*-painted cloth banners-as an artistic medium to convey Buddhist narratives, including the life of the Buddha, the *Ten Jataka Tales*, and core teachings. These visual aids enhance comprehension and accessibility while enriching the sacred atmosphere of the ceremonies, leaving a lasting impression on participants.

The connection between the *Tung Tham Luang* tradition and the community is evident through collective participation in activities such as venue preparation, displaying *phra bot*, and listening to sermons. These practices foster unity within the community and facilitate the intergenerational transmission of cultural heritage. The ritual also serves as a platform for communal expression of reverence and support for Buddhism.

In contemporary times, the integration of digital technology has played a vital role in disseminating *phra bot* imagery and the essence of the *Tung Tham Luang* tradition, ensuring its continued vibrancy and relevance to modern lifestyles. This adaptation not only aids in preserving this ancient tradition but also inspires younger generations to appreciate the values of art, religion, and communal harmony.

Keywords: Art, Tang Tham Luang Tradition, Phra Bot Paintings

บทนำ

ประเพณีตั้งธรรมหลวงเป็นพิธีกรรมที่สำคัญในวัฒนธรรมล้านนา ซึ่งสะท้อนถึงความศรัทธาในพระพุทธศาสนาและการรักษาขนบธรรมเนียมประเพณีที่สืบทอดกันมายาวนาน ในพิธีนี้มักมีการจัดกิจกรรมทางศาสนาเพื่อถ่ายทอดหลักธรรมคำสอน รวมถึงการแสดงภาพพระบฏ ซึ่งเป็นสื่อสำคัญในการถ่ายทอดพุทธประวัติและคติธรรมแก่พุทธศาสนิกชน โดยเฉพาะในงานเทศน์มหาชาติที่เน้นการเล่าเรื่องราวของเวสสันดรชาดก ภาพพระบฏจึงกลายเป็นเครื่องมือสำคัญที่เชื่อมโยงชุมชนเข้ากับศาสนาและศิลปะพื้นบ้าน

ประเพณีตั้งธัมม์หลวง (มณี พยอมยงค์, 2542: 2340-2341) ประเพณี 12 เดือนของชาวล้านนาที่สัมพันธ์กับเวสสันดรชาดก ก็คือประเพณียี่เป็ง (เดือน 12 ภาคกลาง) นอกจากจะลอยกระทง ล่องสำเภา ตามประทีป ปล่อยโคมไฟแล้ว ในเดือนนี้ หลายวัด หลายชุมชน จะประกอบพิธีฟังเทศน์ เรื่องพระเวสสันดร ที่เรียกว่า **“ตั้งธัมม์หลวง”** หมายถึงการฟังพระธรรมเทศนาเรื่องใหญ่หรือเรื่องสำคัญ เพราะธัมม์หลวงที่ใช้เทศน์มักจะเป็นเวสสันดรชาดก อันเป็นพระชาติสุดท้ายของพระโพธิสัตว์ก่อนจะได้มาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า มหาเวสสันดรชาดกสอนในเรื่องการให้ทาน การบริจาค ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ผลจากการซึมซับรูปแบบของคนดีน้ำใจงามจากพระเวสสันดร หล่อหลอมให้ชาวล้านนานับแต่โบราณกาลจวบปัจจุบันมีอัธยาศัยงดงาม โอบอ้อมอารี อ่อนโยน อ่อนหวาน มีไมตรีจิตกับทุกคน ธรรมเวสสันตรชาดกล้านนามีหลายสำนวน สื่อถึงความนิยมฟัง ด้วยเหตุที่เทศน์มหาชาติเป็นที่นิยมมากนับแต่อดีต จึงมีนักปราชญ์ล้านนา แต่งธรรม(เรียบเรียงด้วยสำนวนล้านนา) มีจำนวนประมาณ 237 สำนวน (สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2552: 259-294) เช่น ฉบับวิงวอนน้อย วิงวอนหลวง วิงวอนดอนกลาง หิ่งแก้วมโนวอน ท่าแป้น ริมศง สร้อยสังกร ล้านช้างเวียงจันทน์ พุกามพระงาม แม่กุ เมืองหาง พระสิงห์ โคมคำ เชียงของ น้ำดั้นท่อ ไผ่แจ้เรียวแดง พร้าวไกวใบ พร้าวหนุ่ม อินทร์ลงเหลา ป่าซาง สะเภาน้อย ฯลฯ และที่นิยมอย่างมากในปัจจุบันได้แก่ฉบับ สร้อยสังกร แต่งโดยพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (ฟู อตฺตสิโว) ได้รวมเอากัณฑ์ที่เด่นๆของฉบับต่างๆมารวมกัน เป็นฉบับใหม่ เป็นต้น ส่วนฉบับที่เป็นภาษาบาลีล้วนเรียกว่า คาถาพัน และฉบับที่แปลคาถาพันเรียกว่า จริยา

ส่วนภาพพระบฏเป็นจิตรกรรมล้านนาที่สร้างสรรค์บนผืนผ้า ซึ่งมักใช้แขวนในอุโบสถ วิหาร หรือศาลาการเปรียญในช่วงพิธีทางศาสนา เช่น งานบุญเทศน์มหาชาติ โดยภาพเหล่านี้จะเล่าเรื่องราวเกี่ยวกับพระพุทธประวัติ ทศชาติชาดก หรือเวสสันดรชาดก ซึ่งมีเนื้อหา

และสัญลักษณ์ที่สื่อถึงหลักธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนา การแสดงภาพพระบฏในงานตั้งธรรมหลวงจึงเป็นการสร้างความเข้าใจในหลักธรรมแก่ผู้เข้าร่วมพิธี รวมทั้งส่งเสริมความสัมพันธ์ระหว่างศิลปะและศาสนาในบริบทของชุมชนไทย ในยุคที่วัฒนธรรมท้องถิ่นต้องเผชิญกับความเปลี่ยนแปลงจากการพัฒนาเมือง การศึกษาประเพณีตั้งธรรมหลวงช่วยให้เห็นถึงวิธีการที่ชุมชนสามารถรักษาความเชื่อมโยงกับศาสนาและศิลปะ การสืบสานประเพณีตั้งธรรมหลวงผ่านการแสดงภาพพระบฏมีวัตถุประสงค์เพื่ออนุรักษ์และถ่ายทอดมรดกทางวัฒนธรรมไทยแก่คนรุ่นหลัง อีกทั้งยังช่วยเสริมสร้างความศรัทธาในพระพุทธศาสนาและสร้างสำนึกร่วมในชุมชน โดยภาพพระบฏทำหน้าที่เป็นสื่อกลางที่ผสมผสานระหว่างศิลปะและศาสนา เพื่อปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรมในชีวิตประจำวัน นอกจากนี้ การอนุรักษ์ภาพพระบฏยังเป็นการเก็บรักษาหลักฐานทางประวัติศาสตร์และภูมิปัญญาท้องถิ่นที่สะท้อนถึงคุณค่าทางศิลปวัฒนธรรมของชาติไทย

ประวัติและความหมายของประเพณีตั้งธรรมหลวง

ประเพณีตั้งธรรมหลวงมีต้นกำเนิดจากความศรัทธาของพุทธศาสนิกชนที่ต้องการแสดงความเคารพและความสำนึกในพระคุณของพระพุทธเจ้า โดยเป็นส่วนหนึ่งของพิธีกรรมในพระพุทธศาสนาไทยที่มีมาแต่โบราณ วัตถุประสงค์เริ่มแรกคือการถ่ายทอดธรรมะผ่านการแสดงธรรมเทศนาและกิจกรรมต่าง ๆ เช่น การเทศน์มหาชาติ และการเล่าเรื่องพระพุทธประวัติ ประเพณีนี้พัฒนาขึ้นในแต่ละยุคตามสภาพสังคม โดยเพิ่มการใช้ศิลปะ เช่น ภาพพระบฏ เข้ามาเป็นองค์ประกอบสำคัญที่ช่วยเสริมให้การถ่ายทอดเรื่องราวมีความเข้าใจง่ายและน่าสนใจยิ่งขึ้น

พระมหาเวสสันตรทีปนี หรือ เวสสันตรทีปนี เป็นคัมภีร์ประเภท “ทีปนี” คือ คำอธิบายเรื่องใดเรื่องหนึ่งในพระไตรปิฎกออกไปอย่างพิสดาร และมีการอ้างอิงจากคัมภีร์ต่างๆ เป็นเครื่องประกอบ พระสิริมังคลาจารย์แต่ง เวสสันตรทีปนี เมื่อ พ.ศ. 2060 ตั้งใจว่าจะให้เป็นหนังสือส่องเนื้อความ(อธิบายเนื้อหา)เวสสันดรชาดกทั้ง 13 กัณฑ์ อาศัยอรรถกถาเวสสันดรชาดกเป็นโครงหลัก ขยายคำ และความออกไปอย่างพิสดาร เพื่อความปิติปราโมทย์ของสาธุชน

มหาเวสสันตรชาดก พระสังคีติกาจารย์ ได้รวบรวมร้อยกรอง เป็นคาถาล้วนๆ เพื่อเป็นการจดจำแก่นของเรื่อง มีจำนวน 1,000 คาถา บันทึกในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ชาดก มหานิบาต เล่ม 28 บทประพันธ์เรื่องมหาเวสสันดรชาดกที่แต่งเป็นคาถาภาษาบาลีล้วน

ๆ พันบทนี้ว่า“คาถาพัน” ถ้านำไปเทศน์มหาเวสสันดรชาดกเฉพาะคาถาบาลีล้วน ๆ ก็เรียกว่า “เทศน์คาถาพัน” เนื้อความในมหาเวสสันตรชาดก ที่มี 1,000 คาถา แยกเนื้อหาออกเป็น 13 กัณฑ์ หรือ 13 ปัพพะ(ตอน) (เวสสันตรทีปนี ภาคภาษาบาลี) เรื่องจบแต่ละตอน เมื่อขึ้นตอนใหม่ ความเชื่อมเรื่องตามลำดับก็หายไป ตัดตอนไปอย่างรวดเร็วดุจฉากในภาพยนตร์ ผู้อ่านต้องปะติดปะต่อเรื่องราวในรายละเอียดเอาเอง ก็จะสามารถลำดับความติดตามเรื่องได้ ดังจะได้ยกมาพอเป็นตัวอย่าง คาถาแรก กับ คาถาสุดท้าย (มหาเวสฺสนฺตรชาตกำ, 2523: เล่ม 28 ข้อ 1045 -1269 หน้า 365-453) ของแต่ละกัณฑ์/ปัพพะ และจำนวนคาถาในแต่ละกัณฑ์ นอกจากนี้ พระสังคีติกาจารย์ ได้รวบรวมเนื้อเรื่องพระเวสสันดรโดยย่อกว่าไว้อีกที่หนึ่ง เรียกว่า “เวสสันตรจริยา” (พระไตรปิฎกบาลี เล่มที่ 33, 2523: ข้อ 9, หน้า 559-565) ว่าด้วยพระจริยาวัตรการสร้างทานบารมีของพระเวสสันดร

ภาพพระบฏ: สื่อกลางในการแสดงธรรม

พระบฏเป็นผืนผ้าที่วาดภาพจิตรกรรมเพื่อเล่าเรื่องราวในพุทธศาสนา เช่น พระพุทธประวัติ ทศชาติชาดก และเรื่องราวของพระเวสสันดรชาดก ภาพเหล่านี้มีจุดมุ่งหมายเพื่อเป็นพุทธานุสติและใช้ในการกราบไหว้บูชา โดยมากมักจะนำไปแขวนในสถานที่สำคัญ เช่น อุโบสถ วิหาร หรือศาลาการเปรียญ วัฒนธรรมการสร้างพระบฏสะท้อนถึงความศรัทธาในพระพุทธศาสนาและเป็นมรดกสำคัญของชาติที่แสดงถึงภูมิปัญญาและความสามารถของช่างศิลป์

พระบฏ คือ ผืนผ้าขนาดยาวที่เขียนภาพพระพุทธเจ้า และเรื่องราวเกี่ยวกับพระพุทธประวัติ หรือทศชาติชาดกต่างๆ ใช้แขวนหรือห้อยไว้ภายในอุโบสถ วิหาร หรือศาลาการเปรียญ มีขนาดแตกต่างกันไปตามคติและความนิยมในแต่ละยุคสมัย ในคติเดิมมักวาดเป็นภาพพระพุทธเจ้าประทับยืนพระองค์เดียว หรือ ขนาบข้างด้วยพระอัครสาวก ต่อมาเริ่มมีรายละเอียดมากขึ้นโดยปรากฏภาพเล่าเรื่องเกี่ยวกับพระพุทธประวัติ และที่นิยมอีกเรื่องหนึ่ง คือ เรื่องพระมาลัย ต่อมาระยะหลังรูปแบบของพระบฏ ขนาดผืนผ้ายาว ได้คลี่คลายไปเหลือเพียงผืนผ้าขนาดประมาณ 50 x 50 เซนติเมตร เน้นถ่ายทอดเรื่องราวจบเป็นตอนๆ ดังที่นิยมกันก็คือ เรื่องเกี่ยวกับเวสสันดรชาดก ที่นิยมสร้าง จำนวน 13 ผืน ตามเนื้อหาของเวสสันดรชาดก 13 กัณฑ์ ใช้แขวนตกแต่งวิหารหรือศาลาการเปรียญในงานบุญเทศน์มหาชาติ ในพจนานุกรมฉบับ

ราชบัณฑิตยสถาน ได้ให้คำจำกัดความของคำว่า บฏ หมายถึง ผ้าทอ ผืนผ้า พระบฏ คือ ผืนผ้าที่มีรูปพระพุทธเจ้าเป็นต้น แขวนไว้เพื่อบูชา มีรากศัพท์ในภาษาบาลีว่า ปฏ (อ่านว่า ปะ-ตะ)" (ราชบัณฑิตยสถาน, 2539: 558)

ประวัติความเป็นมาเก่าแก่ตั้งแต่สมัยหลังพุทธกาล เมื่อปรากฏมีการสร้างเคารพองค์ศาสดา เป็นศิลปกรรมที่แพร่หลายอยู่ในหลายวัฒนธรรม อาทิ อินเดีย จีน ธิเบต ญี่ปุ่น เกาหลี และไทย ภาพม้วนที่เก่าแก่ที่สุดในตอนนี้ คือ ภาพม้วนของจีน ชนชาติจีน ถือได้ว่าเป็นผู้นำในการเขียนภาพบรรยาย มีอายุเก่าแก่ ตั้งแต่ปลายคริสต์ศตวรรษที่ 4 และภาพเขียนแบบนี้ยังเอาไว้ใช้สอนศีลธรรมในพระพุทธศาสนาอีกด้วย ภาพเขียนแบบนี้ได้รับการพัฒนามาจนถึงขีดอยู่ในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 7 ธิเบต เรียกว่า "ทังกา" หรือ จิตรกรรมทังกา (Thangka painting) ตรงกับความหมายในภาษา ไทยว่า "พระบฏ" คำว่า "ทังกา" ในภาษาอังกฤษมีการเขียนสะกดไว้หลายแบบ เช่น Tangka, Thanka และ Tanka ในภาษาจีนเรียกว่า "ถังข่า (Tangka)" เป็น งานจิตรกรรมบนผ้าฝ้ายหรือบนผ้าไหม ทำให้บางครั้งจึงนิยมเรียกจิตรกรรมทังกา ว่า "ภาพจิตรกรรมแบบม้วนแขวน (Scroll-painting)" โดยทั่วไปแล้ว สันนิษฐาน ว่า "ทังกา" มาจากคำว่า "Thang Ka" หมายถึง สาสน์แห่งบันทึก (recorded message) หรือ การส่งสารแห่งข้อความไปสู่ผู้ฝึกจิตปฏิบัติตน เป็นเช่นดั่งการช่วยให้พระธรรมคำสอนสามารถส่งถึงจิตสมาธิของผู้ปฏิบัติให้บรรลุธรรมได้โดยพลัน ภาพจิตรกรรมทังกาจึงล้วนต้องวาดในเรื่องราวทางพระพุทธศาสนาวัชรยานแบบทิเบต และนับเป็นเอกลักษณ์ทางศิลปะเฉพาะตัวของชาวทิเบตที่ รู้จักกันไปทั่วโลกในปัจจุบัน นักวิชาการฝ่ายจีนมีความเชื่อกันว่า รูปแบบการวาดภาพทังกาซึ่งเป็นภาพวาดบนผ้าไหมและใช้การม้วนแขวนเพื่อประดับและสามารถนำพาไปยังที่ต่าง ๆ ได้โดยสะดวกนั้นมาจากอิทธิพลของการการวาดภาพจิตรกรรมจีนประเพณี (Traditional Chinese painting) ซึ่งมีการวาดในลักษณะดังกล่าวมาตั้งแต่ ปลายราชวงศ์ฮั่นถึงราชวงศ์จิ้น และรุ่งเรืองในสมัยราชวงศ์ถัง ทำให้ศัพท์คำว่า ทังกาสำหรับชาวจีนแล้ว ใช้ออกเสียงเรียกกันว่า "ถังข่าแปลความหมาย ตามรูปศัพท์คือ "แผ่นภาพแบบสมัยถัง" (ปิยะแสง จันทรวงศ์ไพศาล, 2558: 74 -75)

ส่วนในประเทศไทย หลักฐานทางวรรณกรรมเกี่ยวกับพระบฏที่เก่าแก่ที่สุดในสมัยสุโขทัย ปรากฏในจารึกหลักที่ 106 ซึ่งพบที่วัดช้างล้อม หรือที่เรียกว่า จารึกวัดช้างล้อม กล่าวถึงชีวประวัติของพระภิกษุชื่อว่าพนมไสคำ ซึ่งเป็นสามีของแม่นมเทศ ผู้ใกล้ชิดของสมเด็จพระมหาธรรมราชาที่ 1 (พญาลิไทย) ในจารึกมีการกล่าวถึงการทำพระบฏไว้ ในปีพุทธศักราชที่ 1927 ซึ่งตรงกับสมัย สุโขทัย ดังนี้ " ศักราชแต่พระเจ้าเนียรพานได้ พันเก้าร้อยยี่สิบเจ็ด ในปี

ชวด เดือน 6 บวรณมี พุทธ พาร พนมไสดำ เอาใจตั้ง สปรรธา หรรษาดิเรก อเนกไมตรี ศรีสักยะ เพื่อจักใคร่ข้ามจากสงสาร เมือ เนียรพานที่มั่น อันพรรณนาเถิงศิล เพียร ประหญา ฯลฯ” นอกจากนั้นยังมีข้อความกล่าวถึงการสร้างพระบดจีนอุทิศแก่สมเด็จพระมหาธรรมราชา และได้บอกถึงขนาดของพระบฏซึ่งมีขนาดสูง 7 เมตร ไว้อย่างชัดเจนว่า “ พระบดอันหนึ่ง ด้วยสูงได้ 14 ศอก กระทำให้บุญไปแก่สมเด็จมหาธรรมราชา ” (กรมศิลปากร, 2527: 25)

การสร้างพระบฏในคติดั้งเดิมมีจุดมุ่งหมายในการแขวนห้อยประดับไว้ภายในศาสนสถาน เพื่อการตกแต่งให้สวยงามและใช้เป็นสื่อในการสั่งสอนหรือเล่าเรื่องราวเกี่ยวกับพุทธศาสนาให้แก่พุทธศาสนิกชน เป็นคตินิยมของพุทธศาสนิกชนที่ต้องการสืบทอดพระพุทธศาสนา พร้อมกับการอุทิศบุญกุศลให้แก่ผู้ที่ล่วงลับ รวมทั้งเพื่อเป็นอานิสงส์หรือศิริมงคลแก่ตนเองและครอบครัว บนพื้นฐานของความเชื่อที่ว่าเมื่อตายไปแล้วจะได้ขึ้นสวรรค์ และได้ไปเกิดในยุคของพระศรีอาริยเมตไตรย ดังจะเห็นได้จากตรงส่วนล่างของผืนผ้าพระบฏที่มักปรากฏข้อความกล่าวถึงผู้สร้างและปีที่สร้าง หรือบางครั้งเขียนเป็นคติธรรมสั่งสอนให้ทำแต่ความดี ละเว้นความชั่ว ต่อมาความมุ่งหมายในการสร้างพระบฏในระยะหลังๆ เปลี่ยนไป กล่าวคือ นอกจากจะสร้างถวายวัดเพื่ออุทิศส่วนบุญกุศลแล้ว ยังสร้างไว้เพื่อบูชาสักการะภายในบ้านเรือน เมื่อมีผู้ต้องการพระบฏมากขึ้น จึงเริ่มกลายเป็นงานพุทธศิลป์เชิงพาณิชย์ มีการซื้อการขาย เป็นเหตุผลหนึ่งที่ทำให้บทบาทของพระบฏเปลี่ยนแปลงไป รวมทั้งรูปแบบ วัสดุที่ใช้และเรื่องราวที่เขียน ตามความนิยมและความต้องการของตลาด นับตั้งแต่พุทธศักราช 2471 เป็นต้นมา การทำพระบฏเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมมาก จากการเขียนภาพลงบนผืนผ้า เปลี่ยนเป็นการเขียนแล้วจัดพิมพ์ลงบนกระดาษขนาดเล็กแต่ยังคงเรียกว่าพระบฏอยู่เช่นเดิม สมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานิวัตติวงศ์ ทรงมีลายพระหัตถ์กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ว่า “กรมหลวงสรรพสาตรศุภกิจ ทรงพระดำริทำพระบฏเล็กๆ ขาย ให้พระวรรณวิจิตร (ทอง) เขียนตัวอย่างเป็นปางมารประจญ แล้วส่งออกไปตีพิมพ์ที่เมืองนอก ครั้นได้เข้ามาก็ส่งไปจำหน่ายตามร้าน เป็นที่ต้องตาต้องใจคนมาก ขายดี เล่าลือจนทราบถึงพระกรรณ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ตรัสถามถึงลักษณะพระบฏนั้น ฉันจึงไปซื้อมาถวายแผ่นหนึ่ง ก็พอพระราชหฤทัย ต่อมา กรมหลวงสรรพสาตรศุภกิจเห็นว่าขายดีมีกำไรมาก จึงทรงจัดให้ช่างเขียนขึ้นหลายแบบส่งออกไปทำเข้ามาอีก แล้วคนอื่นก็สั่งทำเข้ามาขายด้วย ต่างคิดค้นหาแบบเก่าใหม่ ที่หวังว่าคนจะชอบ ส่งไปเป็นตัวอย่าง เป็นการแย่งขายแย่งประโยชน์กันตามเคย พระบฏต่างๆ จึงมีทอยๆ กันเข้ามามาก...” (น. ณ ปากน้ำ, 2528)

ส่วนพระบฏในดินแดนล้านนา มีความพิเศษตรงที่ไม่ได้มีอยู่แต่เพียงในวรรณกรรมหรือตำนาน แต่ปรากฏหลักฐานเป็นพระบฏโบราณให้ได้ศึกษา ดังที่ศาสตราจารย์ ศิลป พีระศรี ได้กล่าวถึงพระบฏที่นับว่าเก่าแก่ที่สุดที่พบในประเทศไทยว่า ได้มาจากการสำรวจทางโบราณคดีเหนือเขื่อนภูมิพล เมื่อปี พ.ศ. 2503 ในกรุพระเจดีย์วัดดอกเงิน ตำบลฮอด อำเภอฮอด จังหวัดเชียงใหม่ (ศิลป พีระศรี, 2515: 33-39) และในต่อมามีการค้นพบพระบฏเพิ่มเติมที่วัดเจดีย์สูง อำเภอฮอดเช่นกัน (สันติ เล็กสุขุม, 2534: 88) ดังได้กล่าวแล้วว่าพระบฏทำจากผ้าซึ่งเป็นวัสดุที่ชำรุดเสียหายได้ง่าย เว้นแต่ว่าจะเก็บรักษาไว้อย่างดีมากๆ จึงทำให้พบภาพที่มีอายุยาวนานจำนวนน้อยมาก นับว่ายังโชคดีที่การสำรวจในครั้งนั้นทำให้พบ โบราณศิลปวัตถุของล้านนาจำนวนมาก โดยพระบฏที่พบเป็นภาพเขียนขนาดใหญ่ที่พับและม้วนเก็บไว้ในหม้อดินเผา ทำให้ยังคงหลงเหลือภาพพระบฏโบราณให้ทำการศึกษาได้ ทั้งนี้เพราะความแห้งของกรุ และการบรรจุภาพเขียนตั้งขึ้นตรงในหม้อดิน จึงช่วยให้สามารถเก็บรักษาพระบฏให้คงสภาพดีกว่าการเก็บไว้ในสถานที่อื่นๆ (ศิลป พีระศรี, 2515: 34) ลักษณะของภาพพระบฏในกรุพระเจดีย์วัดดอกเงิน มีขนาดกว้าง 177 เซนติเมตร ยาวหรือสูง 338.5 เซนติเมตร ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ หอศิลป์ ถนนเจ้าฟ้า จ.กรุงเทพมหานคร (พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ หอศิลป์, 2542: 97) มีลักษณะการเขียนภาพแบบพหุรงค์ที่เก่าแก่ที่สุดเท่าที่มีการค้นพบมา ซึ่งนอกจากจะใช้สีดินเหลือง แดง ดำ และขาว ที่ใช้กันตามปกติแล้ว ยังมีการใช้สีเขียวและสีน้ำเงินแท้ผสมกับสีอื่นเพื่อให้เกิดความหลากหลาย และกลมกลืนกันของภาพด้วย รวมทั้งมีการปิดทองเฉพาะที่ภาพพระพุทธองค์ ลงไปบนบริเวณสีแดง ซึ่งช่วยขับให้ทองสุกใสยิ่งขึ้น แต่เนื่องจากภาพถูกทบกันตรงกลาง จึงทำให้ตรงกลางภาพเสียหายค่อนข้างมาก (ศิลป พีระศรี, 2515: 38)

ภาพพระบฏดังกล่าวเป็นเรื่องราวพุทธประวัติตอนที่พระพุทธองค์เสด็จลงมาจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์หลังจากเทศนาโปรดพระพุทธมารดา ตรงกลางเป็นภาพพระพุทธองค์ขนาดใหญ่ เป็นการเน้นความสำคัญในฐานะประธานของภาพ แสดงอิริยาบถลีลาย่างก้าวลงจากบันไดสวรรค์ มีภาพดอกไม้สวรรค์หลากหลายชนิด พร้อมทั้งมีภาพฉากหลังเป็นเพชรนิลจินดาโปรยปรายอยู่ทั่วไป ภาพดอกไม้ในพระบฏมีอิทธิพลของศิลปะจีน ด้านข้างของภาพพระพุทธองค์ ขนาบข้างด้วยภาพขั้นบันไดซึ่งมีพื้นที่เล็กกว่าเป็นทางลงของพระพรหม พระอินทร์และเหล่าวิทยาธรซึ่งมีขนาดเล็กลงตามลำดับ พื้นที่ถัดไปด้านข้างที่เหลือขนาบอยู่เป็นภาพเทวดาชั้นรองเหาะตามในขบวนเสด็จ ภาพส่วนบนเป็นสี่เหลี่ยมผืนผ้าแนวนอน เป็น

ภาพสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ที่พระพุทธองค์เสด็จลงมาหลังเทศนาโปรดพระพุทธมารดา มีพระเจดีย์จุฬามณี เทวดาที่มานมัสการ รวมทั้งภาพปราสาทไพชยนต์ของพระอินทร์ประกอบอยู่ในภาพด้วย พื้นที่สี่เหลี่ยมผืนผ้าแนวนอนด้านล่างของภาพคือบุคคลชั้นสูง รวมทั้งพระสงฆ์ พระสาวกที่หน้าประตูเมืองสังกัสสะที่รอการเสด็จกลับลงมาของพระพุทธองค์ นับเป็นองค์ประกอบที่พิเศษของภาพพระบฏดังกล่าว

จะเห็นได้ว่า ภาพดังกล่าวเป็นตอนหนึ่งในพุทธประวัติ หรือปฐมสมโพธิ ในตอนที่เรียกว่า เทศนาปริวรรต กล่าวคือ เป็นตอนที่พระพุทธเจ้าเสด็จสู่สวรรค์ชั้นดาวดึงส์เพื่อโปรดพุทธมารดา แล้วเสด็จกลับสู่โลกมนุษย์ ลักษณะการสร้างงานศิลปกรรม มักจะแสดงภาพตอนที่พระพุทธเจ้าเสด็จลงบันไดจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ปลายบันได คือสังกัสสะนคร (สันติ เล็กสุขุม, 2549: 160) บันไดในภาพมี 3 อัน กล่าวคือ พระพุทธเจ้าเสด็จโดยใช้บันไดแก้ว เป็นบันไดที่อยู่ตรงกลาง พระอินทร์เสด็จโดยใช้บันไดทองที่อยู่ด้านขวาของพระพุทธเจ้า และพระพรหมเสด็จโดยใช้บันไดเงินที่อยู่ด้านซ้ายและถือฉัตรกางกั้นถวายแด่พระพุทธองค์ โดยมีเหล่าเทวดาตามมาส่งเสด็จด้วย เรียกอีกอย่างว่าเป็นพระพุทธประวัติตอนเปิดโลก เป็นตอนที่เสด็จจากดาวดึงส์สู่มนุษยโลกและทรงบันดาลให้เทพ มนุษย์และสัตว์เดียรฉาน สัตว์นรกทั้งหลาย ได้มองเห็นซึ่งกันและกัน (วรรณิภา ณ สงขลา, 2534: 10)

จะเห็นได้ว่า ภาพพระบฏมีหลายรูปแบบ โดยอาจมีลักษณะเป็นผืนผ้าขนาดยาวหรือขนาดเล็กที่เล่าเรื่องราวจบในตอนเดียว ภาพที่นิยมสร้างมักเป็นเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธประวัติหรือชาดก เช่น เวสสันดรชาดก ซึ่งจัดทำเป็นชุด 13 ผืนเพื่อใช้ในพิธีเทศน์มหาชาติ ภาพเหล่านี้มักมีการจัดองค์ประกอบอย่างพิถีพิถัน โดยมีภาพพระพุทธเจ้าเป็นจุดเด่น พร้อมด้วยรายละเอียดของฉากหลังที่สะท้อนบรรยากาศของเรื่องราว เช่น สวรรค์ ดาวดึงส์และป่าหิมพานต์ การสร้างภาพพระบฏเริ่มจากการใช้ผ้าฝ้ายสีขาวที่รองพื้นด้วยดินสอพองผสมกาวเพื่อให้ภาพทนทานและสามารถม้วนเก็บได้ง่าย จากนั้นจึงเขียนและระบายด้วยสีจากแร่ธรรมชาติ เช่น ดิน หิน และโลหะ การสร้างภาพอาจใช้วิธีการปรุลายเพื่อลอกแบบลงบนผืนผ้า ก่อนจะลงสี ปิดทอง และตัดเส้นเพื่อเพิ่มรายละเอียดขั้นสุดท้าย การจัดทำภาพพระบฏในอดีตเป็นการผสมผสานเทคนิคทางศิลปะที่หลากหลาย สะท้อนถึงฝีมือและความคิดสร้างสรรค์ของช่างศิลป์ในยุคนั้น พระบฏไม่เพียงเป็นงานศิลปะที่งดงาม แต่ยังมีบทบาทสำคัญในฐานะสื่อกลางในการเผยแพร่หลักธรรมทางพระพุทธศาสนา และช่วยเสริมสร้างความศรัทธาของพุทธศาสนิกชนในแต่ละยุคสมัย

คติการสร้างพระบฏในประเพณีตั้งธรรมหลวง

อิทธิพลพระบฏในภาคเหนือ พระบฏล้านนามีชื่อเสียงมากขึ้นจากจุดกำเนิดของงานที่เกี่ยวข้องกับพิธีกรรมเลี้ยงดง หรือเลี้ยง “ผีปู่แสะย่าแสะ” ผู้เป็นผีบรรพบุรุษของชาวลัวะ ซึ่งแต่เดิมเป็นเผ่าพันธุ์ที่กินเนื้อคนหรือเนื้อสัตว์ แต่ต่อมาเมื่อหันมาเข้ารีตนับถือศาสนาพุทธแล้ว ได้มีปณิธานที่จะไม่ฆ่าสัตว์ตัดชีวิต ยกเว้นพิธีเซ่นสังเวยเนื้อควายสดให้แก่ผีบรรพบุรุษปีละหนึ่งครั้ง ภายในเดือน 8 เหนือ หรือเดือนพฤษภาคม งานดังกล่าวชาวลัวะจะใช้ภาพพระบฏเขียนภาพพระพุทธรูปขนาดใหญ่ห่มจีวรสีแดง ในปางเสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ท่ามกลางพระอัครสาวกซ้าย-ขวา คือพระโมคคัลลานะกับพระสารีบุตร มาปักแสดงเขตการประกอบพิธีกรรม โดยถือว่าพระบฏที่มีพระพุทธรูปสีแดงขนาดใหญ่นี้มีค่าเท่ากับพระพุทธรูปองค์หนึ่งตามลักษณะของมหาบุรุษ 32 ประการ ใช้เป็นรูปเคารพแทนพุทธองค์ในกรณีที่มีการประกอบศาสนพิธีกลางแจ้ง เป็นสัญลักษณ์แสดงการต่อสู้ระหว่างพระพุทธเจ้ากับผู้อยู่นอกศาสนา เป็นนัยว่าหลังจากชาวลัวะสมาทานรับเอาพระพุทธศาสนาแล้ว ก็ได้นำเอาไปผนวกกับความเชื่อดั้งเดิมในพิธีไหว้ผีปู่แสะย่าแสะ ด้วยการเพิ่มเนื้อหาว่า พระพุทธเจ้าเสด็จมาโปรดและขอให้ยักษ์ทั้งสองตนลดการฆ่าสัตว์ ตรัสถึงบาปโทษในการฆ่าสัตว์ ซึ่งยักษ์ทั้งสองก็เชื่อฟังและปฏิบัติตาม เป็นประเพณีจนถึงปัจจุบันว่างานเลี้ยงผีต้องมีภาพวาดพระบฏพระพุทธเจ้าปางเสด็จลงจากดาวดึงส์มาอยู่ร่วมในพิธีกรรมด้วยเสมอ กาลเวลาผ่านไป คตินิยมการทำพระบฏสีแดงของชาวลัวะค่อยๆ เลือนหายไป เมื่อเข้าสู่ยุคฟื้นฟูล้านนา ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 24-25 ร่วมสมัยกับกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น เกิดความนิยมใหม่ในการสร้าง “ตุงค่าวธรรม” หรือจิตรกรรมพระบฏที่เขียนเรื่องเวสสันดรเป็นชุดๆ หลายผืน พบมากในกลุ่มชาติพันธุ์ไทลื้อ ไทยอง-ไทใหญ่ โดยเฉลี่ยตุงค่าวธรรมแต่ละผืนกว้างประมาณ 80-100 เซนติเมตร ยาวประมาณ 140-160 เซนติเมตร ทำเป็นชุดจำนวน 23- 28 ผืน ถูกสอดร้อยด้วยไม้นำมาแขวนภายในพระวิหาร ซึ่งมักทำผนังเรียบไม่มีภาพจิตรกรรมฝาผนังใดๆ ยาวตลอดทั้ง 2 ฝั่งของพระวิหารในระหว่างพิธีตั้งธรรมหลวงหรือเทศน์มหาชาติชาดก 13 กัณฑ์ หรือพระเวสสันดรชาดกเป็นเรื่องที่นิยมกันมากเพราะถือว่าเป็นพระชาติที่ยิ่งใหญ่ เรียกว่า มหาชาติ เพราะเป็นพระชาติ ที่ทรงบำเพ็ญบารมีครบทั้ง 10 ประการ คือ เนกขัม (ความอดทน) วิริยะ เมตตา อธิษฐาน ปัญญา ศีล ขันติ อุเบกขา สัจจะ และ ทาน โดยเฉพาะการบำเพ็ญทานบารมีซึ่งเป็นจุดเด่นของพระชาตินี้ โดยมีฉากประจำพระชาติทั้งหมด 13 กัณฑ์ กล่าวคือ

1) กัณฑ์ทศพร คือ ภาพตอนที่พระอินทร์ได้ประทานพร 10 ประการ แก่พระนางสิริมหามายา

2) กัณฑ์หิมพานต์ ฉากพระเวสสันดรบริจาคสิ่งของกับช้างปัจจัยนาเคนทร์ซึ่งเป็นช้างคู่บารมีของพระองค์

3) กัณฑ์ทานกัณฑ์ คือภาพตอนพระเวสสันดรบำเพ็ญทานครั้งใหญ่ คือสัตสดกมหาทาน ได้แก่ ช้าง ม้า รถ ทาสชาย ทาสหญิง โคนม และนางสนม อย่างละ 700 อานิสงค์

4) กัณฑ์วนปเวสน์ คือภาพตอนพระเวสสันดร พระนางมัทรี เจ้าหญิงกัณหา และเจ้าชายชาลี ทั้งสี่ พระองค์ทรงบำเพ็ญตนอยู่ในเขาวงกต ป่าหิมพานต์

5) กัณฑ์ชูชก ภาพชูชกกับนางอมิตดา

6) กัณฑ์จุลพน ภาพชูชกถูกสุนัขที่พรานเจตบุตรเลี้ยงไว้ไล่กัดขึ้นคบไม้ เมื่อไปถึงปากทางเข้าป่าที่พระเวสสันดรอยู่

7) กัณฑ์มหาพน ภาพชูชกฟังพระอัจจุตฤาษีบรรยายเส้นทางในป่าใหญ่

8) กัณฑ์กุมาร คือภาพตอนที่เจ้าหญิงกัณหา และเจ้าชายชาลีหนีไปซ่อนอยู่ใต้ใบบัว พระเวสสันดรเรียกพระโอรสธิดากัณหาชาลีได้ฟังก็ขึ้นมาหมอบอยู่แทบพระบาท

9) กัณฑ์มัทรี คือภาพเทพบุตรสามองค์จำแลงกายเป็น ราชสีห์ เสือโคร่งและเสือเหลืองไปขวางทางพระนางมัทรีไว้จนกว่าจะเย็น และให้คอยพิทักษ์รักษาไม่ให้พระนางเป็นอันตรายจากสัตว์ใดใด

10) กัณฑ์สักกบรรพ คือภาพตอนที่พระเวสสันดร ยกนางมัทรีให้พราหมณ์ ซึ่งก็คือ พระอินทร์จำแลงมา ทรงจับพระกรพระนางมัทรี ไว้ด้วยพระหัตถ์ข้างหนึ่ง อีกข้างทรงจับน้ำเต้าหลั่งน้ำลงบนมือของพราหมณ์

11) กัณฑ์มหาราช ชูชกพาเจ้าหญิงกัณหาและเจ้าชายชาลีเดินทางไปในป่า พอถึงกลางคืนก็ผูกสองราชกุมารทั้งสองไว้ใต้ต้นไม้ใหญ่ ตัวชูชกปีนขึ้นไปนอนบนคาคบไม้เพื่อให้พ้นจากสัตว์ป่า และทุกคืนมีเทพบุตรเทพธิดาแปลงกายเป็นพระเวสสันดรและพระนางมัทรีมาแก้มัดและดูแลทั้งสองพระองค์

12) กัณฑ์ฉกษัตริย์ คือตอนที่พระเจ้าสัญชัยและพระนางผุสดี พระราชบิดาและพระราชมารดาของพระเวสสันดรพร้อมข้าราชบริพาร เสด็จพาพระกุมารกัณหาชาลีไปหาพระเวสสันดรและพระนางมัทรีที่บรรณศาลาเพื่อทูลเชิญพระเวสสันดรให้เสด็จกลับครองราชดังเดิม

13) กัณฑ์นครกัณฑ์ ภาพขบวนเสด็จพระเวสสันดรกลับกรุงเชตุดร เฉลิมฉลองการเสด็จกลับพระนครของพระเวสสันดร

ในงานประเพณียี่เป็ง เดือนพฤศจิกายน ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 12 ยังปฏิบัติสืบจวบปัจจุบันแต่ไม่มีการแขวนพระบฏในระหว่างพิธีการเทศน์มหาชาติอีกแล้ว เนื่องจากพระวิหารของวัดแต่ละแห่งได้รับการบูรณะให้ใหญ่โตโอ่โถงขึ้นและหลายแห่งได้วาดจิตรกรรมพระเวสสันดรชาดกทั้ง 13 กัณฑ์ไว้ที่ผนังโดยรอบแล้ว ภาพพระบฏของวัดหลายแห่งจึงถูกเก็บรักษา ณ กุฏิเจ้าอาวาส บางแห่งนำเก็บรักษาหรือจัดแสดงในพิพิธภัณฑ์ของวัด เวสสันดรเป็นเรื่องราวของการสั่งสมบารมีของพระโพธิสัตว์ในชาติสุดท้ายที่บำเพ็ญทานบารมีก่อนที่จะจุติเป็นพระพุทธเจ้า โดยเป็นชาดกเรื่องสุดท้ายที่ปรากฏในนิบาตชาดก ในคัมภีร์ขุททกนิกายชาดกอรรถกถาชาดก ของพุทธศาสนานิกายเถรวาท และในพุทธศตวรรษที่ 21 พระสิริมังคลาจารย์ ยังได้รจนาเรื่องเวสสันตรทีปนี ขึ้นในล้านนาอีกด้วย และยังปรากฏเวสสันดรชาดกสำนวนท้องถิ่นในคัมภีร์ใบลานสืบเนื่องต่อมาทั่วไปในล้านนา

จิตรกรรมภาพพระบฏที่เขียนเป็นชุดรวม 20-30 ผืน เป็นภาพเล่าเรื่องเวสสันดรชาดก ครบทั้ง 13 กัณฑ์ ประกอบด้วยกัณฑ์ทุติมาลัย กัณฑ์ปฐมมาลัย กัณฑ์ทศพร กัณฑ์หิมพานต์ ทานกัณฑ์ กัณฑ์วนประเวศน์ กัณฑ์ชูชก กัณฑ์จุลพน กัณฑ์มหาพน กัณฑ์กุมารบรรพ์ กัณฑ์มัทรี กัณฑ์สักกบรรพ์ กัณฑ์มหาราช กัณฑ์ฉกษัตริย์ และนครกัณฑ์ โดยมิได้เล่าเรื่องราวต่อเนื่องกันเป็นผืนเดียว แต่แบ่งออกเป็นตอนย่อย แยกเขียน แต่ละผืนมีรูปแบบในการจัดองค์ประกอบของภาพที่เขียนลงบนกรอบช่องสี่เหลี่ยม ที่มีลาย “กรวยเชิง” หรือ “กรุยเชิง” ห้อยลงมาในด้านล่างของภาพ และมีอักษรธัมม์ล้านนาเขียนกำกับเนื้อเรื่องในจิตรกรรม ทำให้เราสามารถนำมาเรียบเรียงลำดับเหตุการณ์แต่ละตอนอย่างต่อเนื่อง

การออกแบบ หรือจัดวางองค์ประกอบภาพที่มีลายกรวยเชิงตอนล่างเช่นนี้สอดคล้องกับที่ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังที่สร้างโดยกลุ่มช่างไทใหญ่ที่พบในเขตจังหวัดเชียงใหม่ เช่น จิตรกรรมในวิหารวัดบวกครกหลวง อำเภอสันกำแพง วัดท่าข้าม อำเภอแม่แตง และวัดป่าแดด อำเภอแม่แจ่ม ซึ่งล้วนแต่สร้างขึ้นในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 โดยทั้งหมดนี้เขียนภาพบนผนังภายในกรอบช่องสี่เหลี่ยม มีการทำลายกรวยเชิงด้านล่าง อีกทั้งรูปทรงรูปร่างของการเขียนพื้นดิน ทิวเขา ท้องฟ้า เป็นลายเส้นคดโค้งคล้ายลอนลูกคลื่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการระบายด้วยสีฝุ่นแบบบางเบาซึ่งเน้นการใช้คู่สีหลัก คือ สีน้ำเงิน (ฟ้า) กับแดง (ส้ม) บนพื้นขาว ทั้งหมดนี้ล้วนเป็นรูปแบบที่คล้ายคลึงกันอย่างยิ่งระหว่างภาพพระบฏวัดต่างๆ กับ

จิตรกรรมฝาผนังสกุลช่างไทใหญ่

มีข้อน่าสังเกตว่า การปรากฏเรื่องพระมาลัยที่ได้เสด็จไปนรกและสวรรค์แล้วได้พบพระศรีอาริยเมตไตรยด้วยนั้น สามารถตั้งข้อสังเกตว่า น่าจะเกี่ยวข้องกับคติและความเชื่อที่ว่า หากได้ฟังเวสสันดรชาดกครบ 13 กัณฑ์ในวันเดียว ย่อมได้พบพระศรีอาริยเมตไตรย ตามความปรากฏบนจารึกที่ตัวพระบฏเอง ซึ่งคงจะเกี่ยวข้องโดยตรงกับหน้าที่การใช้งานของพระบฏเรื่องเวสสันดรในอดีตที่มักจะแขวนภาพพระบฏประกอบในพิธีกรรมการเทศน์มหาชาติ

การติดตั้งภาพพระบฏ หรือภาพตุงค่าวธรรมนี้ มีลักษณะคล้ายกับงานจิตรกรรมฝาผนังชั่วคราว จะแขวนเรียงรายโดยรอบภายในหรือภายนอกพระวิหาร ถือเป็นการเน้นให้การเทศน์มีบรรยากาศและอารมณ์ครบถ้วนสมบูรณ์ยิ่งขึ้น ตลอดจนเป็นการเสริมสร้างให้พื้นที่ประกอบพิธีมีความหมายเฉพาะ โดยมีภาพเป็นตัวกำหนดส่วนหนึ่ง และเมื่อเสร็จพิธีตั้งธรรมหลวงแล้ว ผ้าเหล่านี้จะถูกม้วนเก็บ ไม่มีการนำมาดูหรือติดประดับในที่ใดๆ อีกทั้งสิ้น ภาพพระบฏตุงค่าวธรรมนี้จึงนับว่าเป็นวัตถุจัดแสดงอันเนื่องในพิธีกรรมตั้งธรรมหลวงอย่างแท้จริง แต่ภายหลังได้คลี่คลายมาเป็นภาพวาดหรือภาพพิมพ์ของบริษัท ส.ธรรมภักดี ขายสำหรับตกแต่งวัดไปทั่วประเทศไทย

สมัยก่อนการฟังเทศน์มหาชาติซึ่งมีทั้งหมด 13 กัณฑ์ ต้องใช้เวลาสวดและฟังกันหลายคืน และเชื่อว่าถ้าผู้ใดได้ฟังเทศน์ครบทุกกัณฑ์จะมีอานิสงส์ผลบุญนำพาให้ไปเกิดในยุคพระศรีอาริยเมตไตรย แต่ปัจจุบันได้ตัดทอนให้เหลือเพียงหนึ่งวันหนึ่งคืน

คุณค่าของภาพพระบฏ ทำให้เราศึกษาถึงการแต่งกายของชาวบ้านเช่นพรานป่านำทาง จะมีการสักหมึกดำ (สับหมึก) ตามต้นขาดังที่เรียกว่า “ลาวพุงดำ” ซึ่งพบทั่วไปในสังคมชาวบ้าน ที่น่าสนใจคือขบวนแถวของไพล่พลทหารเดินเท้าด้านหน้า มีการแสดงภาพขุนนางสยามที่แต่งกายด้วยเสื้อราชปะแตนกับผ้าโจงกระเบน สวมหมวกทรงพู่ห้อยกลุ่มหนึ่ง กับอีกกลุ่มสวมเสื้อแขนยาว กางเกงแบบตะวันตก สวมหมวกแบน ถือปืนยาว ซึ่งน่าจะเกี่ยวข้องกับรูปแบบเครื่องแต่งกายของฝรั่งหรือข้าราชการที่มาจากสยามในช่วงรัชกาลที่ 5 ในด้านการแต่งกายของตัวภาพ ตัวละคร ในกลุ่มบุคคลชั้นสูงทั้งตัวพระ ตัวนาง เช่น พระเวสสันดร และพระนางมัทรี สวมอาภรณ์ชุด “มหาลดา” คือคล้องสังวาลไขว้ ที่บ่ามีอินทร์ธนู ภูษามีลายลอนลูกคลื่น (ผ้าลุนตะยาอาฉิก) พร้อมชฎาทรงสูง คล้ายคลึงกับภาพบุคคลชั้นสูงที่พบในจิตรกรรมเรื่องสังข์ทองภายในวิหารลายคำวัดพระสิงห์เช่นเดียวกัน

ในขณะเดียวกัน แบบของอาคารเรือนยอดทรงปราสาทที่พบพระบฏเหล่านี้ ก็มีความละม้ายกับสถาปัตยกรรมแบบพม่า-ไทใหญ่ (ทรงพญาธาตุ- Pya That หรือ “เปี๊ยะดั๊ด”) แสดงให้เห็นว่าช่างเขียนคุ้นเคยกับสถาปัตยกรรมแบบศิลปะพม่าสมัยเมืองมัณฑะเลเป็นอย่างดี ซึ่งรูปแบบสถาปัตยกรรมพม่าเช่นนั้นก็เป็นสิ่งที่พบเห็นได้แพร่หลายในล้านนา ในช่วงที่ชาวพม่าได้เข้ามาทำการสัมปทานป่าไม้สักในล้านนา และได้สร้างวัดแบบศิลปะพม่ามากมายในล้านนา ที่มีทั้งอาคารทรงปราสาท และเจดีย์แบบศิลปะพม่า สามารถเปรียบเทียบได้กับสถาปัตยกรรมในจิตรกรรมฝาผนังเรื่องสังข์ทองภายในวิหารลายคำ วัดพระสิงห์ เมืองเชียงใหม่

จิตรกรรมบนผืนผ้าหรือพระบฏถือเป็นหลักฐานสำคัญ แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ ความสืบเนื่อง และพัฒนาการของจิตรกรรมล้านนา ระหว่างเมืองต่างๆ อย่างกว้างขวาง มีความเชื่อมโยงทั้งกับจิตรกรรมสกุลช่างไทใหญ่ ซึ่งสัมพันธ์กับศิลปะพม่าที่พบในเชียงใหม่-ลำพูน-ลำปาง ขณะเดียวกันยังเป็นบันทึกหลักฐานทางประวัติศาสตร์ สังคมล้านนาในอดีต ทั้งด้านสถาปัตยกรรม การแต่งกาย พิธีกรรม การดำรงชีวิต และความเปลี่ยนแปลงสมัยใหม่ที่มาจากตะวันตกส่งผ่านกรุงรัตนโกสินทร์หรือสยามอันมีผลกระทบต่อล้านนา

พระบฏกับงานบุญประเพณีในท้องถิ่น บทบาทของพระบทยังคงมีอยู่ในประเพณีที่สำคัญของชาวพุทธในประเทศไทย แตกต่างกันไปในแต่ละพื้นที่ เท่าที่รวบรวมได้ มีดังต่อไปนี้

1) ประเพณีการแห่ผ้าขึ้นธาตุ จังหวัดนครศรีธรรมราช ในตำนานพระบรมธาตุนครศรีธรรมราช กล่าวถึงการบูชาพระบรมธาตุด้วยผ้าพระบฏ ซึ่งมีมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา และในสมัยรัชกาลที่ 2 ของกรุงรัตนโกสินทร์ มีหลักฐานเล่าถึงการแห่ผ้าพระบฏในวันวิสาขบูชา ขึ้น 15 ค่ำเดือน 6 ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมี พระราชประสงค์ให้พุทธศาสนิกชนจัดพิธีในวันสำคัญทางพุทธศาสนาเพิ่มขึ้นอีกหนึ่งวัน คือ วันมาฆบูชา ขึ้น 15 ค่ำเดือน 3 ประเพณีการแห่ผ้าขึ้นธาตุในนครศรีธรรมราชราช จึงมี 2 วัน คือ วันวิสาขบูชา และ วันมาฆบูชา และบางครั้งก็มีการจัดในวาระพิเศษ เช่น ในตอนที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 เสด็จประพาสแหลมมลายู พ.ศ. 2554 ทรงแห่พระบฏมัสการพระบรมธาตุนครศรีธรรมราชด้วยเช่นกัน (จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, 2468: 212)

ลักษณะผ้าพระบฏของเมืองนครศรีธรรมราชเป็นผ้าสีขาวผืนยาว ระยะแรกนิยมเขียนภาพ พระพุทธเจ้าในพระอิริยาบถต่างๆ ตามแนวนอน ต่อมาเริ่มมีเรื่องพระพุทธประวัติ มีการประดับตกแต่งด้วยแถบผ้าสีและลูกปัดสีต่างๆ และถ้าผ้าพระบฏมีความยาวไม่พอกับ

จำนวนคนในขบวนแห่ ก็จะใช้วิธีนำผ้าขาว หรือผ้าสีแดง สีเหลือง มาผูกต่อ ในปี พ.ศ. 2530 สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ได้พระราชทาน ผ้าพระบฏให้แก่จังหวัดนครศรีธรรมราช ในประเพณีการแห่ผ้าขึ้นธาตุ วันมาฆบูชา มีลักษณะเป็นผ้าสีขาวยาว 30 เมตร เขียน ด้วยสีน้ำและสีน้ำมัน มีเนื้อหาเกี่ยวกับพระพุทธประวัติเรียงกันไปในแนวนอน รวมทั้งสิ้น 30 ภาพ (ฉัตรชัย ศุภระกาญจน์, 2539: 39-40)

2) งานบุญเทศน์มหาชาติ งานบุญเทศน์มหาชาติ เป็นประเพณีที่สำคัญในพุทธศาสนามาตั้งแต่สมัยสุโขทัย (ธนิต อยู่โพธิ์, 2524: 5-7) เป็นวันที่พุทธศาสนิกชนทำบุญฟังเทศน์มหาชาติ เรียกอีกอย่างว่า เทศน์คาถาพัน เพราะแต่เดิมแต่งด้วยคาถาภาษาบาลีจำนวนพันคาถา เป็นเนื้อหาเกี่ยวกับพระเวสสันดรชาดก โดยมีความเชื่อว่าหากฟังจนจบครบทั้ง 13 กัณฑ์ ได้ในวันเดียวจะได้อานิสงส์มาก สำหรับเทศมหาชาติฉบับภาษาไทยที่มีความเก่าแก่ที่สุด คือ มหาชาติคำหลวง ซึ่งแต่งขึ้นในสมัยพระเจ้าบรมไตรโลกนาถ พ.ศ. 2025 แต่เหลือตกทอดมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ เพียง 5 กัณฑ์ คือ หิมพานต์ ทานกัณฑ์ จุลพน มัทรี สักกบรรพ และฉกษัตริย์ ต่อมาในปี พ.ศ. 2358 รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2 โปรดฯ ให้แต่งเติมจนครบทั้ง 13 กัณฑ์ (กรมศิลปากร, 2516: 3-5)

งานบุญเทศน์มหาชาติ จะจัดขึ้นภายในอาคารที่กว้างขวางและโล่ง เช่น ศาลาการเปรียญ เพื่อรองรับพุทธศาสนิกชนที่มาร่วมงานเป็นจำนวนมาก มีการตกแต่งสถานที่จำลองให้เป็นเหมือนสภาพป่าบริเวณเขาวงกตที่พระเวสสันดรพักอยู่ แล้วประดับด้วยผ้าพระบฏหรือผ้าพระเวส ทั้ง 13 ผืน ตามจำนวนกัณฑ์เทศ 13 กัณฑ์ ดังนั้น งานบุญเทศน์มหาชาติจึงมีชื่อเรียกว่า งานบุญพระเวส หรือ งานบุญผะเหวด ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ปัจจุบันวัดบางแห่งยังคงรักษาระเบียบประเพณีไว้เป็นอย่างดี และเก็บรักษาผ้าพระเวสไว้เป็นสมบัติสำคัญของวัด บางพื้นที่มีการให้ยืมระหว่างวัดในละแวกเดียวกันเพื่อให้งานเทศน์มหาชาติของวัดนั้นๆ ครบถ้วนและสมบูรณ์

3) งานบุญผะเหวดในภาคอีสาน ดังได้กล่าวแล้วข้างต้นว่า คำว่า ผะเหวด เป็นการออกเสียงตามสำเนียงภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งเพี้ยนมาจากคำว่า พระเวส ในภาษากลาง งานบุญผะเหวด ก็คือ งานบุญพระเวสหรือเทศน์มหาชาติ นั่นเอง แต่ต่างกันที่ในภาคอีสานนั้นจะจัดขึ้นเป็น ประจำในวันขึ้น 15 ค่ำเดือน 4 ถือเป็นประเพณีที่ยิ่งใหญ่ เป็นหนึ่งในฮีต 12 โดยมีความเชื่อว่าหากได้ฟังเทศน์บุญผะเหวดครบทั้ง 13 กัณฑ์ในวันเดียว และจัดพิธีเครื่องบูชาได้ถูกต้อง อานิสงส์ก็คือจะได้ไปเกิดในยุคของพระศรีอารยิเมตไตรย

ผ้าผะเหวดในแถบตะวันออกเฉียงเหนือ มีทั้งที่เขียนบนผืนผ้าขนาดเล็กเล่าเรื่องให้จบในแต่ละกัณฑ์ต่อผืน และมีทั้งเขียนภาพต่อเนื่องกันไปตามแนวนอนเป็นผืนเดียว ตั้งแต่กัณฑ์แรก คือ ทศพร จนจบกัณฑ์ที่ 13 คือ นครกัณฑ์ ตัวอย่างเช่น ผ้าผะเหวด ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ อุบลราชธานี มีความกว้าง 40 เซนติเมตร และยาวถึง 3,520 เซนติเมตร เป็นต้น

4) ตุงพระบฏล้านนา ในคติของล้านนานิยมสร้างตุง หรือ ธง ประดับในงานเทศกาลและงานพิธีต่างๆ ทั้งงานมงคลและงานอวมงคล โดยมีวัตถุประสงค์และจุดมุ่งหมายหลายประการ เช่น เพื่อเป็นพุทธบูชา สร้างกุศลให้ตนเองและอุทิศส่วนกุศลให้แก่ผู้ที่ล่วงลับไปแล้ว เพื่อเป็นการเฉลิมฉลองในงานบุญหรือที่เรียกว่า “งานปอยหลวง” ฉลองศาสนสถาน ศาสนวัตถุในวัด หรืออาคารสาธารณประโยชน์ต่างๆ ตลอดจนเพื่อเป็นการสะเดาะเคราะห์ ต่ออายุ สืบชะตา และเพื่อใช้ในพิธีกรรมและเทศกาลอื่นๆ เช่น พิธีสวดพระพุทธมนต์ การตั้งธรรมหลวง ประเพณีสงกรานต์ และ ประเพณีเกี่ยวกับคนตาย เป็นต้น ตุงมีรูปแบบที่หลากหลายตามความหลากหลายของการใช้งาน วัสดุที่ใช้ทำตุงที่สำคัญ ได้แก่ กระดาษ ผ้า ไม้ เหล็ก แผ่นเงิน แผ่นทอง ตะกั่ว เป็นต้น นอกจากนั้นยังมีชื่อเรียกแตกต่างกันไป (ศิลปากร, กรม, 2539: 114-115)

ในเชิงศาสนา ประเพณีตั้งธรรมหลวงมีความหมายเชิงการปลูกฝังหลักธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนา โดยเน้นให้พุทธศาสนิกชนได้เข้าใจและนำไปปฏิบัติในชีวิตประจำวัน เช่น ความเมตตา การให้ทาน และความอดทน ประเพณีนี้ยังส่งเสริมการสร้างบุญกุศลแก่ตนเองและผู้ล่วงลับ ในเชิงสังคม ประเพณีตั้งธรรมหลวงถือเป็นกิจกรรมที่ส่งเสริมความสามัคคีในชุมชน เนื่องจากเป็นงานที่ต้องการการมีส่วนร่วมของทุกคน ทั้งการจัดเตรียมงาน การฟังธรรม และการชื่นชมศิลปวัฒนธรรมร่วมกัน ประเพณีตั้งธรรมหลวงสะท้อนความเชื่อมโยงระหว่างศิลปะและศาสนาอย่างชัดเจน โดยการใช้ภาพพระบฏซึ่งเป็นงานจิตรกรรมล้านนาแบบดั้งเดิมที่มีความวิจิตรบรรจงในการถ่ายทอดเรื่องราวทางศาสนา ภาพเหล่านี้มักแสดงพระพุทธเจ้า ทศชาติชาดก หรือเรื่องราวในพุทธประวัติ ช่วยให้ผู้ร่วมพิธีเข้าใจและซาบซึ้งในหลักธรรมมากยิ่งขึ้น นอกจากนี้ ศิลปะในรูปแบบอื่น เช่น การประดับตกแต่งสถานที่และการจัดแสดงยังมีบทบาทในการสร้างบรรยากาศที่ศักดิ์สิทธิ์และงดงาม ส่งเสริมให้ผู้เข้าร่วมพิธีเกิดความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาและความภาคภูมิใจในวัฒนธรรม

บทบาทของภาพพระบฏในประเพณีตั้งธรรมหลวง

การใช้ภาพพระบฏเพื่อสื่อสารหลักธรรม ภาพพระบฏถือเป็นสื่อศิลปะที่ใช้ในการสื่อสารหลักธรรมคำสอนในพุทธศาสนาได้อย่างทรงพลังและสร้างสรรค์ ภาพพระบฏส่วนใหญ่มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับพระพุทธประวัติ ทศชาติชาดก หรือเรื่องราวในคัมภีร์พุทธศาสนา โดยภาพเหล่านี้จะช่วยให้พุทธศาสนิกชนเข้าใจถึงคำสอนและข้อธรรมะได้ง่ายขึ้น ทั้งยังสามารถจดจำเนื้อหาต่าง ๆ ผ่านภาพได้อย่างยาวนาน นอกจากนี้ ภาพพระบฏยังใช้ในพิธีกรรมสำคัญ เช่น งานบุญเทศน์มหาชาติ ซึ่งช่วยสร้างบรรยากาศที่เหมาะสมกับการเรียนรู้หลักธรรมอีกด้วย

เรื่องราวหนึ่งที่นิยมนำมาวาดเป็นภาพจิตรกรรมก็คือเรื่องราวของพุทธเจ้าเมื่อครั้งยังเสวยพระชาติเป็นพระโพธิสัตว์ในอดีตชาติ ในแต่ละชาติมีบทบาทที่แตกต่างกันไป ตั้งแต่มีสติปัญญาน้อยจนถึงสติปัญญาลึกซึ้ง ทรงบำเพ็ญบารมีอย่างหยาบไปจนถึงละเอียดประณีต จนพระชาติสุดท้ายที่ตรัสรู้เป็นสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ตามคัมภีร์ชาดกได้เล่าถึงชีวิตของพระโพธิสัตว์ในอดีตชาติ ว่ามีถึง 547 พระชาติ แบ่งได้เป็น 4 กลุ่มใหญ่ คือ เสวยพระชาติเป็นมนุษย์ เสวยพระชาติเป็นเทวดา เสวยพระชาติเป็นสัตว์ และเสวยพระชาติเป็นยักษ์ (สมชาติ มณีโชติ, 2529: 70) และที่สำคัญคือ ในมหานิบาตชาดกมีอยู่ 10 เรื่อง ที่เรียกว่า “ทศชาติชาดก” หรือที่เรียกกันว่า “พระเจ้าสิบชาติ” ซึ่งได้รับการยกย่องเป็นพระชาติทั้ง 10 ชาติสุดท้ายของพระโพธิสัตว์ ก่อนที่จะตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า โดยเฉพาะพระชาติสุดท้ายที่เสวยพระชาติเป็นพระเวสสันดรนั้นได้รับการยกย่องว่าเป็นพระชาติที่สำคัญที่สุด จึงได้ ชื่อว่า “มหาชาติ” ทศชาติดังกล่าว ได้แก่ (อู่ทอง ประศาสน์วินิจฉัย, 2548: 25)

1) เตมียชาดก เสวยพระชาติเป็นพระเตมีย์ บำเพ็ญเนกขัมมบารมี โดยมีฉากประจำ พระชาติ คือ ภาพตอนพระเตมีย์ยกรถ หมายถึงการยืนยันความเข้มแข็งที่จะประกาศอิสรภาพและ เป็นสัญลักษณ์แสดงการบรรลุจุดหมายที่อดทนมาทั้งหมด

2) มหาชนกชาดก เสวยพระชาติเป็นพระมหาชนก บำเพ็ญวิริยบารมี โดยมีฉากเรือแตก ฝูงปลาพากันกัดกินผู้คนซึ่งมักวาดเป็นคนหลากหลายเชื้อชาติตามธรรมดาของคนที่ทำการค้าทางทะเล พระมหาชนกกำลังแหวกว่ายอยู่กลางมหาสมุทร มีนางเมขลา ลอยอยู่ใกล้ๆ หรือไม่ก็เป็นภาพนางเมขลากำลังอุ้มพระมหาชนก ลอยอยู่เหนือน้ำ”

3) สุวรรณสามชาดก เสวยพระชาติเป็นสุวรรณสาม บำเพ็ญเมตตาบารมี ฉากประจำพระชาติ คือ ภาพสุวรรณสาม ผู้มีเมตตาจนสัตว์เล็กสัตว์น้อยทั้งหลายในป่าพากันเดินติดสอยห้อยตาม โดยเฉพาะภาพฝูงกวางอยู่กับคนในงานจิตรกรรม ซึ่งในที่นี้คือสุวรรณสามนั่นเอง

4) เนมิราชชาดก เสวยพระชาติเป็นพระเนมิราช บำเพ็ญอธิษฐานบารมี ถ้าเป็นงานชิ้นเล็กๆ เช่น สมุดข่อย ฉากประจำพระชาติก็มักจะวาดเป็นรูปพระเนมีทรงรถ แต่ถ้าเป็นจิตรกรรมฝาผนัง จะแสดงออกเป็นภาพพระเนมีทรงรถหรือไม่ก็กำลังแสดงธรรมเทศนาอยู่บนสวรรค์ โดยมีรูปนรกอยู่ด้านล่าง

5) มโหสถชาดก เสวยพระชาติเป็นพระมโหสถ บำเพ็ญปัญญาบารมี โดยมีฉากประจำ พระชาติ คือ ฉากการประลองธรรมยุทธ แสดงปัญญานุภาพประชันปัญญา หรือไม่ก็เป็นฉากพระมโหสถห้ามทัพ

6) ภูริทัตชาดก เสวยพระชาติเป็นพระภูริทัต บำเพ็ญศีลบารมี ภาพที่นิยมวาด คือ พระภูริทัตในร่างของนาคที่ขดอยู่รอบจอมปลวก

7) จันทกุมารชาดก เสวยพระชาติเป็นพระจันทกุมาร บำเพ็ญขันติบารมี โดยมีฉากประจำพระชาติคือ ฉากการบูชายันต์

8) พรหมนารทชาดก เสวยพระชาติเป็นพระนารท บำเพ็ญอุเบกขาบารมี นิยมวากพระนารทในเครื่องทรงเทวดา แบกถาดแบกคนโทหรือบางภาพแบกทอง

9) วิธุรบัณฑิตชาดก เสวยพระชาติเป็นพระวิธุรบัณฑิต บำเพ็ญสัจบารมี มักเป็นภาพพระวิธูรเกาะหางม้าห้อยไปในอากาศเป็นหลัก อีกภาพที่มักจะเห็นคือภาพที่พนันสกาและบางครั้งทำเป็นรูปปุณณกยักษ์กำลังจับพระวิฑูรยกขึ้นเหนือศีรษะเตรียมจะฟาดกับภูเขา

10) พระเวสสันดรชาดก เสวยพระชาติเป็นพระเวสสันดร บำเพ็ญทานบารมี โดยมีฉาก ประจำพระชาติทั้งหมด 13 กัณฑ์ กล่าวคือ

(1) กัณฑ์ทศพร คือ ภาพตอนที่พระอินทร์ได้ประทานพร 10 ประการ แก่พระนางสิริมหามายา

(2) กัณฑ์หิมพานต์ ฉากพระเวสสันดรบริจาคสิ่งของกับช้างปัจจัยนาเคนทร์ซึ่งเป็นช้างคู่บารมีของพระองค์

(3) กัณฑ์ทานกัณฑ์ คือภาพตอนพระเวสสันดรบำเพ็ญทานครั้งใหญ่ คือสัตสดกมหาทาน ได้แก่ ช้าง ม้า รถ ทาสชาย ทาสหญิง โคนม และนางสนม อย่างละ 700 อานิสงค์

(4) กัณฑ์วนปเวสน์ คือภาพตอนพระเวสสันดร พระนางมัทรี เจ้าหญิงกัณหาและเจ้าชายชาลี ทั้งสี่ พระองค์ทรงบำเพ็ญตนอยู่ในเขาวงกต ป่าหิมพานต์

(5) กัณฑ์ชูชก ภาพชูชกกับนางอมิตดา

(6) กัณฑ์จุลพน ภาพชูชกถูกสุนัขที่พรานเจตบุตรเลี้ยงไว้ไล่กัดขึ้นคบไม้ เมื่อไป

ถึงปากทางเข้าป่าที่พระเวสสันดรอยู่

(7) กัณฑ์มหาพน ภาพชูชกฟังพระอัจจุตฤาษีบรรยายเส้นทางในป่าใหญ่

(8) กัณฑ์กุมาร คือภาพตอนที่เจ้าหญิงกัณหา และเจ้าชายชาลีหนีไปซ่อนอยู่ใต้ใบบัว พระเวสสันดรเรียกพระโอรสธิดากัณหาชาลีได้ฟังก็ขึ้นมาหมอบอยู่แทบพระบาท

(9) กัณฑ์มัทรี คือภาพเทพบุตรสามองค์จำแลงกายเป็น ราชสีห์ เสือโคร่งและเสือเหลืองไปขวางทางพระนางมัทรีไว้จนกว่าจะเย็น และให้คอยพิทักษ์รักษาไม่ให้พระนางเป็นอันตรายจากสัตว์ใดใด

(10) กัณฑ์สักกบรรพ คือภาพตอนที่พระเวสสันดร ยกนางมัทรีให้พราหมณ์ ซึ่งก็คือ พระอินทร์จำแลงมา ทรงจับพระกรพระนางมัทรี ไว้ด้วยพระหัตถ์ข้างหนึ่ง อีกข้างทรงจับน้ำเต้าหลั่งน้ำลงบนมือของพราหมณ์

(11) กัณฑ์มหาราช ชูชกพาเจ้าหญิงกัณหาและเจ้าชายชาลีเดินทางไปในป่า พอถึงกลางคืนก็ผูกสองราชกุมารทั้งสองไว้ใต้ต้นไม้ใหญ่ ตัวชูชกปีนขึ้นไปนอนบนคาคบไม้เพื่อให้พ้นจากสัตว์ป่า และทุกคืนมีเทพบุตรเทพธิดาแปลงกายเป็นพระเวสสันดรและพระนางมัทรีมาแก้มัดและดูแลทั้งสองพระองค์

(12) กัณฑ์ฉกษัตริย์ คือตอนที่พระเจ้าสัญชัยและพระนางผุสดี พระราชบิดาและพระราชมารดาของพระเวสสันดรพร้อมข้าราชบริพาร เสด็จพาพระกุมารกัณหาชาลีไปหาพระเวสสันดรและพระนางมัทรีที่บรรณศาลาเพื่อทูลเชิญพระเวสสันดรให้เสด็จกลับครองราชดังเดิม

(13) กัณฑ์นครกัณฑ์ ภาพขบวนเสด็จพระเวสสันดรกลับกรุงเชตุดร เฉลิมฉลองการเสด็จกลับพระนครของพระเวสสันดร

ตัวอย่างของการนำเรื่องราวของทศชาติชาดกมาวาดในภาพพระบฏ มักปรากฏให้เห็นในลักษณะภาพพระพุทธเจ้าประทับยืนพร้อมอัครสาวกทั้ง 2 องค์ ส่วนล่างเป็นเรื่องของทศชาติ หรือบางครั้งเป็นภาพพระพุทธเจ้าทรงเครื่องประทับยืนพร้อมอัครสาวก ภายในเรือนธาตุ ส่วนครึ่งล่างของภาพเป็นชาดกตอนสุวรรณสาม ว่าด้วยการบำเพ็ญเมตตาบารมี เป็นต้น

พระบฏที่เป็นผืนผ้ามีทั้งแนวตั้งและแนวนอน ส่วนที่เป็นแนวตั้ง มีตั้งแต่ขนาดประมาณ 50 x 70 เซนติเมตร หรือ 50 x 50 เซนติเมตร นิยมเขียนเป็นภาพเล่าเรื่องตั้งแต่พุทธประวัติ และชาดกต่างๆ ซึ่งส่วนใหญ่นิยมวาดเรื่องพระเวสสันดรชาดกในแต่ละกัณฑ์จบลงใน

แต่ละผืน รวมทั้งหมด 13 ผืน เรียกว่าผ้าพระเวส บางทีก็เป็นภาพแนวนอนซึ่งในบางภูพื้นที่มีการนำมาวาดเป็นภาพต่อเนื่องกันยาวๆ ประดับตกแต่งด้วยลูกปัด ซึ่งพบในเกือบทุกภาคของประเทศไทย ในภาคใต้พบพระบฏแบบนี้ในประเพณีแห่ผ้าขึ้นพระธาตุ ในภาคกลางและภาคเหนือ พบในงานบุญเทศน์มหาชาติ และ ในภาคอีสานงานบุญผะเหวด

ภาพพระบฏไม่ได้เป็นเพียงงานศิลปะเชิงศาสนา แต่ยังมีบทบาทสำคัญในการเชื่อมโยงชุมชนเข้าด้วยกัน การจัดแสดงพระบฏในงานบุญหรือพิธีกรรม เช่น ประเพณีตั้งธรรมหลวง ทำให้ชุมชนมีส่วนร่วมในกิจกรรมทางศาสนาและวัฒนธรรม สมาชิกในชุมชนต่างมีโอกาสร่วมกันจัดเตรียมสถานที่ ประดับตกแต่ง และศึกษาเนื้อหาที่ปรากฏในภาพพระบฏ กิจกรรมเหล่านี้ช่วยส่งเสริมความสามัคคีและการถ่ายทอดมรดกทางวัฒนธรรมจากรุ่นสู่รุ่น ในยุคปัจจุบันภาพพระบฏยังคงได้รับการอนุรักษ์อย่างต่อเนื่อง แต่ด้วยความเปลี่ยนแปลงของสังคมและเทคโนโลยี รูปแบบของพระบฏบางส่วนได้รับการปรับเปลี่ยนให้เหมาะสมกับความต้องการในยุคใหม่ เช่น การใช้เทคนิคการพิมพ์แทนการเขียนมือ หรือการสร้างภาพพระบฏในรูปแบบดิจิทัลเพื่อเผยแพร่ในวงกว้าง นอกจากนี้ ยังมีการจัดแสดงในพิพิธภัณฑ์และนิทรรศการเพื่อให้คนรุ่นใหม่เห็นคุณค่าและความสำคัญของภาพพระบฏในบริบทของศิลปะและวัฒนธรรมล้านนา ภาพพระบฏจึงมีบทบาทสำคัญทั้งในด้านการสื่อสารหลักธรรม ความสัมพันธ์ของชุมชน และการอนุรักษ์มรดกทางวัฒนธรรมให้คงอยู่ต่อไปในอนาคต

องค์ความรู้จากการศึกษา

องค์ความรู้เกี่ยวกับประเพณีตั้งธรรมหลวงและภาพพระบฏ แสดงแผนภาพได้ดังนี้

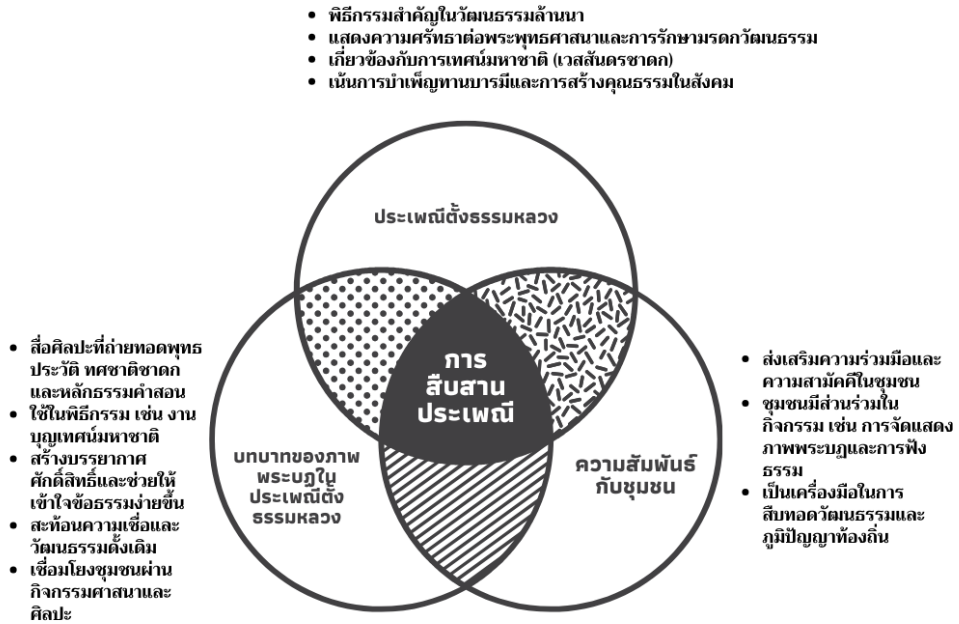

จากแผนภาพสรุปได้ว่า

1. ประเพณีตั้งธรรมหลวง เป็นพิธีกรรมสำคัญของวัฒนธรรมล้านนา มีจุดมุ่งหมายในการแสดงความศรัทธาต่อพระพุทธศาสนาและการรักษามรดกวัฒนธรรม เกี่ยวข้องกับการเทศน์มหาชาติที่มีเรื่องราว เวสสันดรชาดก ซึ่งเน้นการบำเพ็ญทานบารมีและการสร้างคุณธรรมในสังคม

2. บทบาทของภาพพระบฏในประเพณีตั้งธรรมหลวง ภาพพระบฏ ทำหน้าที่เป็นสื่อศิลปะที่ถ่ายทอดพุทธประวัติ ทศชาติชาดก และหลักธรรมคำสอนอย่างทรงพลัง ถูกใช้ในพิธีกรรม เช่น งานบุญเทศน์มหาชาติ เพื่อสร้างบรรยากาศศักดิ์สิทธิ์และช่วยให้ผู้ร่วมพิธีเข้าใจข้อธรรมได้ง่ายขึ้น ภาพเหล่านี้ยังสะท้อนถึงความเชื่อและวัฒนธรรมดั้งเดิม พร้อมช่วยเชื่อมโยงชุมชนผ่านกิจกรรมทางศาสนาและศิลปะ

3. ความสัมพันธ์กับชุมชน ประเพณีตั้งธรรมหลวงส่งเสริมความร่วมมือในชุมชน สมาชิกในชุมชนมีส่วนร่วมในกิจกรรมต่าง ๆ เช่น การจัดแสดงภาพพระบฏ การฟังธรรม และการสืบทอดวัฒนธรรม การใช้ภาพพระบฏในพิธีกรรมเป็นวิธีหนึ่งที่ช่วยเสริมสร้างความสามัคคีและการส่งต่อภูมิปัญญาท้องถิ่น

สรุป

ประเพณีตั้งธรรมหลวง เป็นพิธีกรรมสำคัญในวัฒนธรรมล้านนา ที่สะท้อนความศรัทธาในพระพุทธศาสนาและการรักษามรดกทางวัฒนธรรมอันยาวนาน กิจกรรมหลักในพิธีนี้คือการเทศน์มหาชาติที่เกี่ยวข้องกับเรื่องราวของ เวสสันดรชาดก ซึ่งเน้นการบำเพ็ญทานบารมีและการสร้างคุณธรรม ความอ่อนโยน และน้ำใจอันดีงามในชุมชน ซึ่งภาพพระบฏ มีบทบาทสำคัญในพิธีนี้ โดยทำหน้าที่เป็นสื่อกลางในการถ่ายทอดพุทธประวัติ ทศชาติชาดก และหลักธรรมคำสอน ภาพเหล่านี้ช่วยสร้างความเข้าใจและความซาบซึ้งในข้อธรรมแก่พุทธศาสนิกชน อีกทั้งยังช่วยส่งเสริมความสัมพันธ์ระหว่างศิลปะและศาสนา ภาพพระบฏที่แขวนในวัดและสถานที่สำคัญในช่วงงานบุญเทศน์มหาชาติ ยังเป็นจุดรวมของการมีส่วนร่วมในชุมชนและการอนุรักษ์วัฒนธรรมดั้งเดิม

ในปัจจุบัน การอนุรักษ์ภาพพระบฏและประเพณีตั้งธรรมหลวงยังคงดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง แม้จะมีการปรับเปลี่ยนรูปแบบให้เหมาะสมกับยุคสมัย เช่น การสร้างภาพดิจิทัลหรือการใช้เทคนิคการพิมพ์ นอกจากนี้ การจัดแสดงภาพพระบฏในพิพิธภัณฑ์และนิทรรศการยังช่วยให้คนรุ่นใหม่เห็นคุณค่าและความสำคัญของมรดกทางวัฒนธรรมนี้ การส่งเสริมการใช้ภาพพระบฏในพิธีทางพุทธศาสนาให้เป็นสื่อการเรียนรู้สำหรับโรงเรียน โดยสรุป ประเพณีตั้งธรรมหลวงและภาพพระบฏสะท้อนถึงความผูกพันระหว่างศิลปะ ศาสนา และสังคมในล้านนา ทั้งยังเป็นสื่อสำคัญในการปลูกฝังคุณธรรมและการอนุรักษ์วัฒนธรรมอันล้ำค่าให้คงอยู่สืบไปในอนาคต

ข้อเสนอแนะ

1. ควรมีส่งเสริมการศึกษาและการเผยแพร่ความรู้ สนับสนุนการวิจัยและจัดทำสื่อการเรียนรู้เกี่ยวกับประเพณีตั้งธรรมหลวงและภาพพระบฏ เพื่อสร้างความเข้าใจที่ลึกซึ้งแก่คนรุ่นใหม่และสาธารณชน โดยอาจใช้รูปแบบสื่อดิจิทัล เช่น แพลตฟอร์มออนไลน์หรือแอปพลิเคชัน เพื่อเข้าถึงผู้คนได้อย่างกว้างขวาง

2. การอนุรักษ์และฟื้นฟูภาพพระบฏโบราณ จัดตั้งโครงการบูรณะภาพพระบฏโบราณที่อยู่ในสภาพทรุดโทรม พร้อมทั้งสร้างพื้นที่สำหรับจัดแสดงภาพในพิพิธภัณฑ์หรือวัดสำคัญ เพื่อให้ประชาชนได้ชื่นชมและเรียนรู้ถึงคุณค่าเชิงศิลปะและวัฒนธรรมของภาพพระบฏ

3. การพัฒนากิจกรรมเชิงสร้างสรรค์ในชุมชน เช่น การประกวดวาดภาพพระบฏหรือการจัดนิทรรศการศิลปะที่เกี่ยวข้อง เพื่อส่งเสริมความตระหนักและการมีส่วนร่วมของชุมชนในกระบวนการอนุรักษ์และสืบสานวัฒนธรรม นอกจากนี้ ควรเชิญช่างศิลป์พื้นบ้านหรือผู้เชี่ยวชาญมาเป็นวิทยากร เพื่อถ่ายทอดภูมิปัญญาสู่คนรุ่นใหม่และผู้ที่สนใจ

บรรณานุกรม

กรมศิลปากร. (2516). **มหาชาติคำหลวง.** (พิมพ์ครั้งที่ 66). กรุงเทพมหานคร: คลังวิทยา.

กรมศิลปากร. (2527). **พระบฏและสมุดภาพไทย**. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์การพิมพ์.

กรมศิลปากร. (2539). **เมืองเชียงแสน**. กรุงเทพมหานคร: กราฟิคฟอร์แมท (ไทยแลนด์) จำกัด.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2468). **พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู เมื่อรัตนโกสินทรศก.** พระนคร: โรงพิมพ์ไท.

ฉัตรชัย ศุภระกาญจน์. (2539). ผ้าพระบฏเมืองนคร. **สารนครศรีธรรมราช**, 26(4), 39-40.

ธนิต อยู่โพธิ์. (2524). **ตำนานเทศน์มหาชาติ**. สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรีพิมพ์แจกในงานทอดผ้าพระกฐินพระราชทาน ณ วัดมหรรณพาราม กรุงเทพมหานคร.

น. ณ ปากน้ำ. (2528). **ถาม-ตอบเรื่องศิลปะไทย**. กรุงเทพมหานคร: เจริญวิทย์การพิมพ์.

ปิยะแสง จันทรวงศ์ไพศาล. (2558). “ประวัติศาสตร์ทังกา”. **วารสารวิจิตรศิลป์**, 6(2), 74-75.

พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ หอศิลป์. (2542). **นำชม พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ หอศิลป์**. กรุงเทพมหานคร: ศักดิ์โสภาการพิมพ์. หน้า 97.

มณี พยอมยงค์. (2543). **ประเพณีสิบสองเดือนลานนาไทย**. ชียงใหม่ : ส.ทรัพย์การพิมพ์

มหาเวสสันตรชาดก. (2523). **ขุททกนิกายสฺส ชาตกํ ปณฺณาส-มหานิปาตชาตกํ**. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย.

พระไตรปิฎกบาลี เล่มที่ 33. (2523). **ขุททกนิกายสฺส อปทานสฺส ทุติโย ภาโค บทพุทฺธว์โส-จริยาปิฎกํ**. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย.

ราชบัณฑิตยสถาน. (2539). **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พุทธศักราช 2525.** พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: บริษัทอักษรเจริญทัศน์ อจท. จำกัด.

วรรณิภา ณ สงขลา. (2534). **จิตรกรรมไทยประเพณี ชุดที่ 001 เล่มที่ 2 วรรณกรรม**. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊พ.

สมชาติ มณีโชติ. (2529). **จิตรกรรมไทย**. กรุงเทพมหานคร: O.S. Printing House.

สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. (2552). **รายชื่อหนังสือโบราณล้านนา: เอกสารไมโครฟิล์ม (ฉบับปรับปรุง)**. เชียงใหม่: สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

สันติ เล็กสุขุม. (2534). **ศิลปะเชียงแสน (ศิลปะล้านนา) และศิลปะสุโขทัย**. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยศิลปากร.

สันติ เล็กสุขุม. (2549). **ศิลปะภาคเหนือ: หริภูญชัย – ล้านนา**. กรุงเทพมหานคร: ฟิสิกส์เซ็นเตอร์.

ศิลป พีระศรี. (2515). **สมบัติศิลปะจากเขื่อนภูมิพล**. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร.

อุดม รุ่งเรืองศรี. (2542). **สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคเหนือ**. 8, 4101.

อู่ทอง ประศาสน์วินิจฉัย. (2548). **ท่องทศชาติผ่านจิตรกรรม: เตชสุเนม**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์กรุงเทพ.